

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת ויקהל: כתב סתרים

'ידיו סתרים' הוא דיו שכותבים איתו על גבי נייר והוא לא נראה לעין בתנאים רגילים. לאחר ביצוע תהליך כלשהו לנייר, כמו חימום או מגע עם חומר כימי, או תוך שימוש באור מיוחד, למשל אור אולטרא-סגול כאשר הדיו הוא פלואורסנטי, הכתב הופך גלוי לעין.

הרב דוד אופנהיים,¹ רבן של הערים ניקלשבורג ופראג, נשאל האם מותר להשתמש בכתב כזה בשבת? כדי להבין את הבעיה שלפנינו, עלינו לשאול שאלה עקרונית - על מה הקפידה התורה באיסור מלאכה בשבת, האם שהאדם לא יעשה מלאכה אלא ישבות בשבת, או שלא תיעשה מלאכה בעולם גם אם האדם עצמו שובת?² אחת הדוגמאות להמחיש שאלה זו היא השאלה האם יהודי יכול לשלוח גוי לעשות עבורו מלאכה בשבת? בשולחן ערוך הרב בעל התניא³ כתב שאמנם גוי אינו יכול להיות שליח של יהודי, אך במקרה זה ונאמר שיש שליחות לגוי והיהודי המשלח חייב במלאכה שעשה השליח שלו. לדבריו, למרות שהיהודי שבת ולא עשה כל מלאכה, הוא חייב משום שנאמר בתורה לגבי יום-טוב "כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה בָהֶם"⁴ משמע אפילו ע"י אחרים שאין מצווים על השביתה ביום-טוב וקל וחומר לשבת". מבואר מדבריו שעיקר הקפדת התורה שלא תיעשה מלאכה בשבת, גם במקרה והאדם לא עשה בפועל מאומה. אך החתם סופר כתב שהיהודי אינו חייב כלל משום שמכל-מקום הוא שבת בשבת: "דלעניין מנוחת שבת לא שייך שיהיה שלוחו כמותו, דהתורה הקפידה על מנוחת גופו של ישראל ולא אגוף המלאכה".⁵ בפרשת השבוע מתוארת עבודתו של בצלאל בבניית המשכן: "וַיִּמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחָכְמָה בְּתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל מְלָאכָה".⁶ מפסוק זה למדו חז"ל, שחוכמתו של בצלאל הייתה בכך שידע 'לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ'.⁷ מכך מבואר שבניית המשכן הייתה באמצעות צירופם של השמות הקדושים ללא כל מעשה ידי אדם.⁸ כיון שמלאכות האסורות בשבת נלמדו מן המשכן,⁹ א"כ האם יש מכך ראייה שהעושה מלאכה בשבת ע"י ספר יצירה או בדרך סגולית אחרת, ללא כל מעשה ידיים בפועל, יתחייב באיסור מלאכה? האם יש מכך ראייה שהתורה הקפידה שלא תיעשה מלאכה בעולם, גם במקרה והאדם לא עשה מאומה בידיו?

במנחה של שבת אנו נוהגים לומר צידוק הדין בפסוקים 'צדקתך צדק' על כך שבאותה השעה נפטר משה רבינו. הרא"ש¹⁰ ממאן לקבל טענה זו שמשה נפטר במנחה של שבת, שכן נאמר שבאותו יום שמת משה הוא כתב שלוש-עשרה ספרי-תורה: "ובשבת היאך היה כותב?!"

החתם סופר¹¹ מיישב את קושיית הרא"ש, וטוען בשם השל"ה שאכן משה מת בשבת ומכל-מקום כתב שלוש-עשרה ספרי-תורה באמצעות השבעת קולמוס, היינו שהוא עצמו לא כתב בפועל אלא השביע את הקולמוס שכתב מעצמו, והדבר מותר משום שאין דרך כתיבה בכך.

יסוד המחלוקת בין הרא"ש לבין השל"ה היא בשאלה האם יש לחייב על מלאכה הנעשית בשבת, שאינה באמצעות מעשה האדם, אלא היא קורית מאליה? לדעת השל"ה והחתם סופר, התורה מחייבת על מלאכת האדם שאינו שובת

¹ שו"ת נשאל דוד (ח"א סימן ט).

² עקידת יצחק (פרשת ויקהל, שער לה).

³ שולחן ערוך הרב (או"ח סימן רמג סעיף א).

⁴ שמות (יב, טז).

⁵ שו"ת חתם סופר (או"ח סימן פד). כ"כ בית מאיר (אבהע"ז סימן ה).

⁶ שמות (לה, לא).

⁷ ברכות (נה ע"א).

⁸ אולם, ברמב"ן (שמות לא, ב) משמע שהיה בונה ממש ומצרף לכך את השמות הקדושים.

⁹ שבת (לא ע"ב; מט ע"ב).

¹⁰ רא"ש (פסחים פ"י סימן יג).

¹¹ שו"ת חתם סופר (ח"ו ליקוטים סימן כט). על כשרות ספרי תורה אלו, ראו: שו"ת דברי יציב (או"ח סימן קה).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

בעת עשיית המלאכה, אך בהשבעת קולמוס הוא אינו עושה מאומה ולכן אינו חייב. ואילו לדעת הרא"ש שלא הציע הצעה זו, משום שהוא סובר שהתורה חייבה גם על מלאכה הנעשית מאלה.¹² מצאנו התייחסות למחשבת האדם בשבת - בני ישראל אכלו במדבר את המן, שבאמצעות מחשבתם יכלו לטעום כל טעם שרצו. האם היה מותר להם לחשוב מחשבה כזו בשבת, כגון לחשוב על טעם מבושל או אפוי בשבת, ובכך המן היה מתבשל ונאפה?¹³ במכילתא מובא:

את אשר תאפו אפו - רבי יהושע אומר, מי שהוא רוצה אפוי היה מתאפה לו, והרוצה מבושל היה מתבשל לו.¹⁴

מבואר שהדבר מותר, שכן האיסור על האדם לבשל בשבת אך אין איסור לבשל במחשבה, אף שהתוצאה שהמאכל מבושל, משום שהקפדת התורה על מעשה האדם.¹⁵ לעומת זאת בדברי התוספות¹⁶ מבואר שגם מחשבה כזו במן אסורה משום שיש בה בישול האוכל בשבת.¹⁷ מבואר מדבריהם, שאיסור מלאכה בשבת הוא בתוצאה גם ללא התערבות מעשית של האדם. אחת המלאכות האסורות בשבת היא צידה. בגמרא¹⁸ מובא שאמנם אסור לצוד בעלי-חיים בשבת אך מותר ללחוש להם לחיטת נחשים ועקרבים בשבת. רש"י נימק את ההיתר: "שאיין בכך צידה",¹⁹ כאשר כוונתו היא שצידה שאינה טבעית אלא שבעל-החיים ניצוד מאליו באמצעות לחש אינה אסורה בשבת,²⁰ שכן עיקר הקפדת התורה שהאדם ינוח בשבת ולא יעשה מלאכה, ואם היא נעשית מאליה ואינה פוגעת בשביתת האדם אין בכך איסור.²¹ בכך נאמן רש"י לשיטתו שמותר לברוא בריות באמצעות ספר יצירה ואין בכך משום איסור כישוף, משום שזה אינו מעשה האדם אלא מעשה הקב"ה.²² מדברי רש"י הללו, שאין איסור על היווצרות מלאכה שלא ע"י מעשה האדם, הוכיח הרב יהודה שמואל אשכנזי²³ שמותר לברוא גולם באמצעות ספר יצירה בשבת כיון שאין בכך מעשה האדם, וכל מה שנאסר בשבת הוא מעשה האדם.

גישה זו, שאין איסור בשבת אם האדם לא עשה מעשה, מצויה גם בדברי הרב חיים פלאגיי שהתיר לכבות דליקה בשבת בדרך סגולה, כגון לומר ליד האש "מזמור שירו לה' שיר חדש": כיון דע"י סגולה והמזמור שקורא אינו עושה שום מעשה לכבות אלא דהוא איתערותא דלתתא כדי שיהיה איתערותא לעילא והמכבה הוא ה' יתברך המשגיח בתחתונים ע"י שרואה זכות מה שעושים למטה, והוא ליה גרמא דגרמא וכהאי גוונא ליכא שום חשש איסור.²⁴ בגמרא²⁵ הסתפקו האם האיסור לצאת בשבת מחוץ לתחום קיים למי שנמצא בגובה של יותר מעשרה טפחים, האם יש איסור תחומין למעלה מעשרה טפחים או לא?

¹² שו"ת פרי השדה (ח"ד סימן עב).

¹³ ראו בכך: כלי חמדה (פרשת בשלח).

¹⁴ מכילתא דרבי ישמעאל (פרשת בשלח, מסכתא דויסע פרשה ד).

¹⁵ הרב יוסף ענגיל (גליוני הש"ס, גיטין לא ע"א ד"ה שם; חוסן יוסף, אות כב); שמירת שבת כהלכתה (פ"כ הערה קעב) בשם הרש"י אוירבך.

¹⁶ דעת זקנים מבעלי התוספות במדבר ח, יא). כ"כ: הרב יהודה שמואל פרימו, מובא אצל החיד"א (פני דוד, פרשת בשלח אות טז; שו"ת

יוסף אומץ, סימן צב אות ב); עיקרי הד"ט (או"ח סימן יד אות כט).

¹⁷ הרב ישראל רוזן (תחומין כרך טו עמוד 378) בשם הרש"י אוירבך.

¹⁸ סנהדרין (קא ע"א).

¹⁹ רש"י (סנהדרין קא ע"א ד"ה ולוחשין). כן נפסק בשולחן ערוך (או"ח סימן שכח סעיף מה).

²⁰ לבוש (או"ח סימן שכח סעיף מה); משנה ברורה (שם ס"ק קמג).

²¹ דרך אמונה (הל' שמיטה פ"א ה"ז ביאור ההלכה ד"ה סוקרין). בכך הבחין בין שמיטה בה עיקר האיסור שתיעשה מלאכה לבין שבת, ראו

כן: רס"ג (אוצר הגאונים, סנהדרין סימן תשט עמוד שיח; ביאור רב סעדיה גאון לתורה, פרשת ויקהל).

²² רש"י (סנהדרין סז ע"ב ד"ה עסקי).

²³ גזע ישי (מערכת אות א, ב ע"א ד"ה האמנם).

²⁴ שו"ת לב חיים (ח"ב או"ח סימן קפח).

²⁵ עירובין (מג ע"א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

הגמרא מביאה מקרה שבשבת בבוקר נאמרו הלכות בסורא ולקראת צאת שבת נאמרו הלכות אלו ע"י אותו אדם בפומפדיא המרוחקת. ההצעה של הגמרא שמדובר היה על אליהו הנביא שקפץ ממקום למקום מעל עשרה טפחים באמצעות אמירת שמות הקודש. מבואר מכך שאין איסור לצאת מחוץ לתחום שבת באמצעות קפיצה ע"י שמות הקדושים. ואכן, הרב יהונתן אייבשיץ²⁶ השתמש בכך להסביר את דברי אברהם אבינו שאמר לנערי "שְׁבוּ לָכֶם פֶּה עִם הַחֲמֹר וְאֲנִי וְהַנֶּזֶר נִלְכָּה עַד כֹּה"²⁷, כיון שהיה זה בראש-השנה ואסור לצאת מחוץ לתחום, לכן אברהם השאיר את נערי עם החמור בתוך התחום ואילו הוא ויצחק יצאו מחוץ לתחום באמצעות שמות הקדושים.

אולם, בשו"ת אפרקסטא דעניא²⁸ כתב שיש להבחין בין שני קפיצות הדרך - האדם עושה מעשה הליכה והדרך אצה לו, או שהאדם עומד במקומו והמקום אליו רוצה להגיע בא לקראתו.²⁹ לפי האפשרות הראשונה, האדם עושה מעשה ולכן הדבר יהיה אסור בשבת, אך לפי האפשרות השנייה בה היעד מגיע אל האדם ע"י אמירה בשמות הקדושים ואין בכך יציאה מחוץ לתחום.

נחזור לשאלת הרב דוד אופנהיים, האם מותר לכתוב בדיו סתרים בשבת?

התשובה שלו טמונה בשאלה נוספת - האם מותר להישאל באורים ותומים בשבת?

בגמרא³⁰ מובאת מחלוקת בין רבי יוחנן לריש לקיש בשאלה כיצד הנשאל באורים ותומים היה רואה את האותיות - לדעת רבי יוחנן האותיות של התשובה היו בולטות, והאדם היה מצרפן וכך יודע את התשובה. ואילו לדעת ריש לקיש, האותיות היו מצטרפות מאליהן וכך נודעה התשובה.

בספר שמואל מסופר על דוד שנלחם בפלישתים כאשר הם התחילו לבזוז את יושבי קעילה.³¹ לפני שדוד יצא למלחמה, הוא שאל באורים ותומים: "וַיִּשְׁאַל דָּוִד בַּה' לֵאמֹר הֲאֶלְךָ וְהִכִּיתִי בַּפְּלִשְׁתִּים הָאֵלֶּה. וַיֹּאמֶר ה' אֶל דָּוִד לֵךְ וְהִכִּיתָ בַּפְּלִשְׁתִּים וְהוֹשַׁעְתָּ אֶת קַעֲלִיָּה". בגמרא³² מובא שמלחמה זו הייתה בשבת, ודוד נשאל באורים ותומים.

מצאנו מלחמה נוספת שהייתה בשבת וגם בה נשאלו באורים ותומים. מדובר על מלחמת מדין, בה נאמר שפנחס בן אלעזר לקח עימו את 'כלי הקודש'³³ שלדעת רבי יוחנן הכוונה היא לאורים ותומים.³⁴

בספר נחלת בנימין³⁵ מובא שאסור בשבת להישאל באורים ותומים משום שהתשובה שמתקבלת יוצרת כתיבה האסורה בשבת. אולם, בספר מעשה רוקח מובא שזה דווקא לריש לקיש שהתשובה מהאורים ותומים הייתה בצירוף האותיות וכך נוצרה כתיבה, אך לדעת רבי יוחנן האותיות היו בולטות ולא התחברו יחד לידי מילה. לכן לדבריו, רבי יוחנן הוא זה שאמר שבמלחמת מדין היו 'כלי הקודש' שהם האורים ותומים אף שהייתה מלחמה זו בשבת, שכן לדעת רבי יוחנן אין בכך כל איסור. אולם, לפי מה שלמדנו נראה שגם לדעת ריש לקיש שהאותיות היו מצטרפות אין איסור להישאל בשבת באורים ותומים, כי לא מדובר על מעשה האדם כלל אלא על מעשה שמימי.³⁶

מדברים אלו מוכיח הרב אופנהיים שמותר לכתוב בשבת בדיו סתרים, משום שדומה הדבר לתשובת האורים ותומים בה אין האדם עושה מעשה כתיבה אלא הכתיבה נוצרת מאליה.

לסיכום, דנו בשאלה מה אסרה התורה בשבת - את מלאכת האדם או מלאכה שתיווצר בעולם גם ללא מעשה האדם.

²⁶ תפארת יהונתן (פרשת וירא כה ע"ב ד"ה ויאמר).

²⁷ בראשית (כב, ה).

²⁸ שו"ת אפרקסטא דעניא (ח"ד עניינים שונים סימן שפז).

²⁹ ראו: אוהב ישראל (ליקוטים חדשים, פרשת חיי שרה ד"ה ואבוא היום).

³⁰ יומא (עג ע"ב).

³¹ שמואל (א פרק כג, א-ב).

³² עירובין (מה ע"א).

³³ במדבר (לא, ו).

³⁴ מדרש (ילקוט שמעוני, פרשת מטות רמז תשפה).

³⁵ נחלת בנימין (ליפמן אשכנזי, מצווה קא).

³⁶ שו"ת הר צבי (או"ח ח"א קונטרס ט"ל הרים כותב סימן ד); שו"ת יביע אומר (ח"ד יו"ד סימן כ אות ז). ראו גם: שו"ת ציץ אליעזר (ח"ד סימן ל) בשם מהרש"ם שההיתר הוא משום שמדובר היה על פיקוח נפש.